

KÄÄRITÖÖ PEENEM MUDELDAJINE

Aksel Tamm. Ütle, tsensor, milleks sulle käärid. Keelamise lood. Tallinn: Kuldsulg, 2012. 177 lk.

Käesolev tsensori-raamat on juba kolmas, olgugi imepisike kõide Aksel Tamme mälestusi, mis kirjeldavad lugejale Nõukogude Eesti kirjandusmaailma telgitaguseid ja seal asju ajanud inimesi. Alustama aga peaski ehk lõpust ja kõige esimesena lugema just viimase raamatu viimast peatükki, „Kõnet Raamatuaasta avakonverentsil” aastast 2000. Lausa manifestina kuulutab see autori suhtumist minevikku: Tamm hoiatab lahterdamast nõukogude perioodi läbinisti kultuuripimedaks ajaks, laskumast usuni, nagu algaks kõik alles meist ja meiega. „Pool sajandit ühe rahvuskultuuri elus on periood, mis on ära teeninud käsitlemise viha ja eelistuseta” (lk 174), ütleb ta rõhukalt. Selle tõestuseks, et tehtud sai ka mäletamisvääriolist, loetleb autor mitmeid väikesi võite kirjastamisalalt: kõigest hoolimata ei lastud Eestis venestamisel päris üle pea kasvada; anti välja klassikalisi kirjandusteoseid; kirjandusest kõnelemine (mida võimaldas see, et midagi siiski avaldati) oli toeks paljudele inimestele; kirjastused koondasid enese ümber kümneid, sadu eesti filoloogide, kes tegid tekstide kallal väga korralikku tööd.

Lugejale, kes tunneb toonast aega ainult jutustuste kaudu, on see mõnevõrra ootamatu vaatevinkel. Tõsi, igatsust heade tõlgete ja hoolsa toimetajatöö järele kohtab sageli, ent nõukogude kirjanduspildist ja eriti avaldamisoludest rääkides keskendutakse ennekõike

keeldudele ja piirangutele, sellele, mida teha *ei* saanud. Muidugi on see loomulik ja õigustatud, seda kinnitab eessõnas Tamm isegi. Ometi saab rõhku kas või katseliselt asetada kuhugi mujale. Näiteks Jaak Urmet on järjepidevalt nõudnud, et nõukogude kirjandust käsitletaks kirjandusena, mitte ainult ideoloogilise kõrvalproduktina. Samuti on hakatud rõhutama, kuidas lisaks piitsale motiveeriti kirjanikke präänikuga: Eve Annuk on uurinud kirjanike tasustamist, Aive Mandel stalinismiaja loomingulisi komandeerinuid ja kirjanike suhtumist neisse. 1940. aastate lõpu kohta on Mandel üldistanud: „[J]ärk-järgult kohaneti olukorraga ning võeti omaks uued käitumismallid – esialgne vastuseis ja võõristus asendus sellega, et kirjanike enamus täitis plaanide ja aruannete komanderingulahtrid ootuspärase infooga, taotles sõite kõige enam propageeritud kohtadesse ning lubas vastu sobivaid teoseid”.¹ See lause kõlab ootamatult päevakajaliselt nüüd, kus taas kord ollakse kohanemas üha jäigastuva kultuuripoliitilise bürokraatiaga ning kus pärast esialgseid nõrdinud proteste ikka enam ja enam hakatakse kõikvõimalike taotluste ja projektide lahtritesse kirjutama „ootuspära infot”.

Selliseid paralleele mineviku ja nüüdisaja vahel soosib ka Tamme raamat. Arvustades tema esimest mälestustekogumikku, ütleb Aarne Ruben: „„Aga see oli üks mees” jutustab kaasajale täiesti vastandlikust ajast, sellepärast

¹ A. M a n d e l, Eesti kirjanike loomingulised komanderingud stalinismi ajal. – Ajalooline Ajakiri 2011, nr 2, lk 172.

on selle mõistmine tänapäeval suuresti häiritud”.² Eks Ruben keerab sellele aegade võrdlusele oma arvustuse lõpu- poole mõned vindid peale. Mina ütleksin aga igal juhul hoopis niipidi: viis, kuidas Tamm räägib nõukogude ajast, suunab ennekõike mõtlema, et midagi ei olnudki nii väga teistmoodi.

See ei pea tähendama ja antud juhul kindlasti ei tähendagi küünilist tõdemust laadis „üks liit puha, juhitakse seda Brüsselist või Moskvast”. Oma aegset süsteemi kritiseerimast Tamm ei kõhkle, minevikku läbi roosade prillide ei vaata. „Kogu see plaanide koostamine oli bürokraatia imetegu, mis praegu tundub õudusunenäona”, annab ta ebameeldivamale osale kirjastuse argipäevast ühemõttelise hinnangu (lk 164). Kogu raamat on ikkagi vormistatud kui väikeste võitude ajalugu jäiga ja vaenuliku tegevusraamistiku üle ja selles mõttes sobitub orgaaniliselt nõukogude aja mäletamise peavooludiskurssi. Aga kui üldine skeem on „inimesed vs. võim”, siis Tamm tahab lugejale näidata, et ka võim koosnes inimestest. Koguni partei enese kohta tihkab ta öelda: „formaalselt ühtne, noh: monoliitne, aga tegelikult üsna erinevate hoiakute, arusaamiste ja vähemalt nüansside kogum” (lk 50). Kirjanike Liidu partei algorganisatsiooni tegevus saab sõbraliku iseloomustuse: „konkreetses sisulistes küsimustes välditi, usun, mõistusevastaseid lahendusi” (lk 18). Nii sünnivad tema kirjeldustes peenemad ja keerukamad mudelid kui need, mida nõukogude aja kirjeldamiseks enamasti kasutatakse.

Süsteemi ja inimese vahetõrke lubavad hästi mudeldada erinevad positsioonid, kus Tamm seisnud on. Ennekõike toimetajaamet tähendab piiriasendit, vahemeheks olemist autori ja kõikvõimalike institutsioonide vahel. Tamme raamatus leidubki peatükk „„Tulukesed luhal””: mitut masti toime-

tajad *versus* autor”, mis kirjeldab raskusi Rudolf Sirge romaani väljaandmisel. Vaatenurk on siin just toimetaja oma, kellele ühelt poolt avaldab survet tsensuuriamet, teiselt poolt tõrges ja parandustega leppimatu kirjanik. Tamm annab õigust mõlemale poolele: ta mõnab, et Sirge tõrksuse ajendas suuresti „lihtsalt aastate 1917 ja 1918 tunnetamine just niisugustena ja ainult niisugustena, nagu ta neid „Tulukestes” kujutas” (lk 86), aga näeb selle taga ka mõnevõrra põikpäist oma õiguse nõudmist; teiselt poolt tõdeb, et kerge polnud kontrollijailgi: „vilunud vigadeotsijana pidid tsensorid ju aru saama, et [...] Sirge romaan [...] esitab olukordi ja mõtteid, mis väljuvad tsensuuri *peretšeni* haardest” (lk 88). Antud näide on eriti huvitav lisandus tavapärasele skeemile, mis vastandab head (võimuvastast, mässumeelset) kirjanikku ja kurja Glavlitti, kuivõrd siin seisavad vastamisi kirjanik, kes üldiselt oli võimuga heades suhetes, ja tsensor, kellel jääb otsustusõigust vajaka. Mujalgi toob Tamm välja, et tsensuur ei olnud viimane ega ainus instants, kontrollivaid institutsioone oli palju, nende pädevus oli erinev, need ei olnud alati üksmeelsed ning osaval toimetajal „tekkis võimalus kontrollijaid omavahel vastandada” (lk 168).

Positsiooni kahetisust tähendavad ka Tamme paralleelsed rollid Kirjanike Liidu liikmena ja kirjastuse Eesti Raamat peatoimetajana: „[T]einegi kord oli vaja saada [Kirjanike Liidu partei algorganisatsioonis – *J. R.*] sõimata, et kirjastuskomitees öelda: kirjanikkond ei ole praeguse kirjastamistegevusega rahul, seda tuleb kirjastusel ja kirjastuskomiteel arvestada” (lk 51). Niisugune – dialektiline? – vaateviis on värskendav ja ilmselt ka kasulik nüüd, kus nõukogude aeg hakkab tasapisi muutuma nii kaugeks minevikuks, et seda mäletataksegi varsti ainult kaude, mudelite abil, mis paratamatult töötavad ennekõike lihtsustuste ja must-

² A. R u b e n, Aga see oli üks mees. – Sirp 2004, 6. II.

valgete vastanduste peal. Veel üks aspekt, mis sageli vaatluse alt välja jääb, on majanduslikud kaalutlused. Tamm kirjeldab, kuidas ootamatuks liitlaseks kahtlase teose müügilaskmisel osutub näiteks raamatukaubastu direktor, kes ei taha, et kolmekümne kuue tuhandene tiraaž raisku läheks ja finantsaasta lõrri ajaks (lk 168).

Loomulikult on selles kõiges omajagu tagantjäreletarkust. Küllap on pilk vähemalt osaliselt avardunud hiljem, kaine erapooletus kasvanud pärast sündmustekeerisest väljasaamist. Ühtlasi kõneleb Tamm ju muidugi inimesena, kes elas oma viljakaimad aastad nõukogude võimu all, ja seda mitte kõige halvemini. Kõigi nende juhtumuste kaudu tsensuurist jutustab ta ka oma elulugu; eluloo jutustamist käsitletakse viimasel ajal kui oma elukogemuse teraviklikuks narratiiviks vormistamist. Narratiiv korrastab ja silub segast, kaootilist kogemust. Kui inimene ei taha iseenesest konstrueerida õnnetu lõpuga lugu, eks peagi ta oma tegevuse juures välja tooma positiivset. Teda ei saa selle eest hukka mõista ega sundida teda kõike niisugust tühistama ja ära põlgama.

Nagu hea jutustus ikka, lõikab Tamme tekst kõvasti kasu mõnusast pajatuslikust laadist. Tema portreerimis- oskus tuli välja juba esimesest mälestustekõitest, mis on organiseeritud inimeseti ja kannab alapealkirja „Eluvisandeid”. Ka käesolevas raamatus on tegevuse mootoriks sageli inimlikud eripärad ja asjade otsustamise pooljuhuslik aspekt. Ikka selgub mõne projekti saatus just niimoodi, et tänaval tuleb vastu Utt ja ütleb, et vastaseid on palju, Sõgel on käinud Käbini juures... Peale inimliku faktori osutab see teatavale jutustamisprintsiiobile, kus olulist rolli mängibki juhuslikkus: „Juhused mängivad mõnikord oma kurja mängu” (lk 85), kuid „teinekord tuli appi „jumal masinast”” (lk 167). Selliselt on üles ehitatud mitmed raamatus sisalduvad

lood. On aga tähtis nimetada seda just jutustamisprintsiiobiks, formaadi eripäraks. Eetika juhuslikkust ei jutlusta Tamm mingil juhul, kuigi tema mudelid on keerukad ja võtavad arvesse seda, kuidas olud ja kontekst inimese otsuseid ja käitumist mõjutavad. Vastupidi, kõigi kirjeldatud sündmuste moraalne hindamine on tema jaoks pidevalt esiplaanil ja vähemasti mõnes, enese jaoks selgeks mõeldud kohas ei kõhkle ta tunnistamast omaenda eksimusi. Poolnaljatamisi räägib ta näiteks sellest, kuidas omal ajal keelitas Väino Ilusat mitte parteist välja astuma: „Tänase tarkusega: mul õnnestus Väino Ilusa poliitiline ankeet ära rikkuda” (lk 49). Juba tõsisemalt kõlab: „Kui lausa endale näkku vaadata, siis olen siiski kaugel sellest, et uhkesti öelda: sai tehtud kõik, mis võimalik. Paljudel puhkudel oli tegemist ülekindlustamise, ülearuse ettevaatusega” (lk 169). Tekstiga „Üks peatükk on meie kirjastamissoos puudu” õhutab Tamm ka teisi samasugust ausust üles näitama. Siin püüab ta visandada julgeoleku osalust nõukogudeaegses kirjandusprotsessis, kuid peab tõdema, et vaade jääb puudulikuks, kuna asjaosalised ei ole olnud valmis sellest kõnelema.

Väga tõenäoliselt on nõukogude ajal elanud inimeste jaoks iseenesestmõistetav, et see kõik oli just nii, nagu Tamm kirjutab (umbes nõnda ongi elu ju alati käinud). Sama tõenäoliselt on nõukogude ajal elanud inimeste jaoks iseenesestmõistetav, et nii ei olnud see kõik küll teips mitte, nagu Tamm kirjutab (ega see või teine asi nüüd täpselt sedasi ka ei juhtunud). Igatahes on noorematel generatsioonidel huvitav tema kirjeldusi lugeda – nii puhtalt faktiteadmiste mõttes kui ka eetilist tasakaalu silmas pidades. Kõike kokku võttes paistab viimane olevat siiski pigem hästi paigas kui nõrritavalt kiivas.